

V. Проблема соціального сирітства в Україні, пошук інноваційних моделей і технологій соціальної роботи з дітьми мігрантів

УДК 159.347.147:37.013

Галина Бевз

Соціальна адаптація прийомних батьків у контексті замісної опіки над дітьми

Статтю присвячено вивченню психологічних аспектів опанування дорослими нових соціальних ролей замісної опіки над дитиною. Встановлено, що специфіка завдань замісного батьківства вносить корективи у змістовне наповнення поняття психологічної стійкості. Доведена роль інтерактивної складової динаміки адаптаційних процесів у забезпеченні функціональної спроможності прийомних батьків.

Ключові слова: прийомні батьки, замісна опіка, адаптація, дезадаптація, соціальні норми, психологічна стійкість, інтеракція, психологічний захист, копіне-стратегії.

The psychological aspects of the take-over by adult the new social roles of substitutive custody of child are analyzed in the paper. It is established that the specific of the tasks of substitute paternity does corrections in the concept of psychological stability. An integral role of interactive aspect of the dynamics of adaptation's processes in providing of the functional capacities of the foster parents is proved.

Keywords: Foster Parents, Surrogate Parents, Adaptation, Maladjustment, Social Norms, Psychological Resistance, Interaction, Psychological Defense, Coping Strategies.

Питання психології адаптивності та адаптації в ситуації замісної опіки виступають особливо гостро, оскільки діти, які влаштовуються під захист прийомної сім'ї, потребують компетентної допомоги. При цьому прийомна сім'я може розглядатися і як постійне місце проживання дитини, і як тимчасове. За будь-яких обставин входження дитини в нове сімейне оточення буде потребувати мобілізації сил усіх її учасників задля досягнення відчуття комфорту в умовах замісного батьківства. Передбачається, що адаптаційні ресурси прийомної сім'ї мають перевищувати її стресовий поріг, тим самим гарантуючи їй подальше функціонування та ефективне виконання функцій замісної опіки над дитиною [1; 3; 5]. Таким чином, ми спрямували своє дослідження на вивчення особистісних аспектів адаптаційних процесів виконавців замісної опіки над дитиною – прийомних батьків.

Наразі психологія адаптації особистості є досить розробленою науковою проблемою, що представлена цілим рядом прикладних досліджень щодо різних її аспектів, як-то: стресостійкості (Р. Лазурус, У. Кеннон, Г. Сельє, Г. Олпорт, Л. Аболін), готовності до виконання певного виду діяльності (В. Бодров, М. Дяченко, П. Зільберман, Л. Карамушка, Л. Кандибович, В. Пономаренко); щодо особистісних аспектів та саморегуляції (М. Боришевський, М. Василевський, В. Євдокімов, В. Маріщук, Е. Пеньковський, П. Сімонов, О. Саннікова, О. Кузнецова), а також з погляду на сім'ю, як систему (Л. Берталанфі, М. Боуен, Р. Вацлавик, С. Мінухін) [9; 10; 11; 12; 13]. Хоча перші наукові спроби щодо вивчення адаптаційних процесів в умовах прийомних сімей вже зроблені Л. Чернишовою та Л. Большаковою, проте вони не розкривають всю широту даного явища і потребують детального вивчення [2; 14].

Метою дослідження було вивчення процесів особистісної адаптації прийомних батьків до нової соціальної ролі. В рамках дослідження було поставлено завдання: виявити значущі адаптаційні чинники функціональної спроможності прийомних батьків в умовах опанування ними нової соціальної ролі. Вибіркою слугували прийомні батьки із стажем замісної опіки від 2-х до 8-ми років. Усього в дослідженні взяли участь 77 жінок та 76 чоловіків – жителів різних регіонів України. Обробка отриманих даних здійснювалася засо-

бами описової та математичної статистики (кореляційний та факторний аналіз). Методами дослідження було обрано: Вісбаденський опитувальник Н. Пезешкіана і Х. Дайдена; опитувальник соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса і Р. Даймонда (адаптація О. Сосніцького); методика визначення індивідуальних копіне-стратегій Е. Хайма; інвентаризація заборон дитинства Хокка; тест РОІ (Е. Шостром) в адаптаційній версії САМОАЛ Н. Каліної; методика визначення нервово-психічної стійкості «Прогноз»; методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні (В. Бойко) [6; 7; 8; 15].

Аналіз результатів дослідження показав, що більшість респондентів (71% чоловіків та 72% жінок) перебувають у зоні соціально-психологічної адаптованості, оцінюючи свій стан як такий, що знаходиться в межах індивідуальної адаптивної норми, забезпечуючи тим самим їхню здатність до виконання обов'язків замісної опіки над дитиною (див.: Табл. 1). Адаптаційний потенціал прийомних батьків створюють виявлені високі показники за такими шкалами СПА, як: «прийняття себе» (70%) та «прийняття інших» (74%), «внутрішній контроль» (73%).

Таблиця 1. Розподіл респондентів за показниками шкал СПА (%)

Шкали/показники	Низькі	Невизначені	Високі
Адаптивність	0	29	71
Дезадаптивність	47	51	2
Брехня	63	37	0
Прийняття себе	1	29	70
Неприйняття себе	66	33	1
Прийняття інших	1	25	74
Неприйняття інших	51	46	3
Комфорт	3	73	18
Дискомфорт	52	45	3
Внутрішній контроль	0	27	73
Зовнішній контроль	62	37	1
Домінування	18	72	10
Підкорення	12	81	7
Екстапизм	17	69	14

Аналіз даних за шкалами «комфорт» та «дискомфорт» показав, що респонденти при оцінці загального рівня свого комфорту скоріше відштовхуються від протилежного – відсутності почуття дискомфорту. Так, лише 18% респондентів оцінили свій стан як абсолютно комфортний, хоча 52% з них отримали низькі показники дискомфорту. Опираючись на описану Р. Баєвським загально-фізіологічну закономірність випереджального характеру регулюючих механізмів над механізмами управління системою, в нашому дослідженні можна побачити ризики в тому, що значущий відсоток респондентів перебувають у зоні невизначеності [11, с. 44]. Наразі за несприятливих умов стан дезадаптивності прийомних батьків може посилюватися за рахунок відсотку даних зони невизначеності, а саме: «неприйняття себе» (33%), «неприйняття інших» (25%), а також наявності бар'єрів у осмисленні свого досвіду, що відображається в шкалах «дискомфорт» (45%) та «зовнішній контроль» (37%) опитувальника СПА. Оскільки більшість прийомних батьків мають низькі показники за названими шкалами, то ми можемо говорити лише про можливий ризик, а не про актуальну характеристику вибірки. Більше того, – навіть виявлений факт може посилювати функціональну спроможність виконавців замісної опіки за умов гнучкості, збалансованості та зваженості цих показників згідно ситуації замісної опіки. Зосередженість даних більшості вибірки (69% – 81%) у зоні невизначеності за такими шкалами, як «домінування», «підкорення» та «ескапізм» теж підтверджує вищезазначене припущення. По-перше, ситуація невизначеності може свідчити про несталість та непередбачуваність змін позицій під дією факторів спрямованого впливу. По-друге, дислокація даних шкал у невизначеній зоні може обумовлюватися самою ситуацією замісного батьківства, яка, перш за все, потребує виваженої поміркованості згідно із ситуативними умовами кожного конкретного випадку та неупередженості у виборі стратегії (домінування, підкорення чи, навіть, «відходу від участі»).

Дослідженням було зафіксовано провідну роль *статевонейтральних ролевих презентацій* у побудові соціальних взаємин, на що вказують кореляційні зв'язки із таким переліком якостей, як інтернальність та орієнтованість на самоприйняття та прийняття інших (за опитувальником СПА); значення статусу, як атрибуту пошанування в громаді; цінність обов'язковості, компенсаторна роль фантазії на майбутнє та зниження впливу ранніх забороняючих настановлень. При цьому було доведено, що у статево-нейтральних ролевих презентаціях зв'язок із тенденціями домінування (СПА) переважно відсутній, або виступає на рівні 0,05. Цей тип статево-ролевої поведінки вказує менше залежностей від зовнішніх обставин та ранніх забороняючих настановлень. Коливання показників від незначущих до мінімально-значущих характерно феміній (,16*) презентації поведінки респондентів вибірки. При цьому позиція маскуліності завжди має значущий зв'язок із прагненням домінування, діапазон коливання якого становить від 0,291** до 0,310****. Наразі, на відміну від статево-ролевих презентацій, які мають позитивний зв'язок із шкалами СПА «прийняття себе» та «прийняття інших», маскуліні та фемініні ролі мають різноспрямований вплив щодо побудови соціальних контактів. Так, дослідженням було виявлено, що фемініні ролі більше орієнтовані на підтримку іншого, що має значущий кореляційний зв'язок із показниками адаптивності (,332**) при відсутності зв'язку із показником адаптації. В цьому разі роль «іншого» як значущого виступає, частково посуваючи на другий план актуальність процесів самоприйняття, що

співзвучно із материнською позицією. В той же час маскулініні ролі мають однозначно значущий зв'язок у всіх ситуаціях як із адаптивністю, так і показником адаптації, а також виказують активну позицію протидії дезадаптації. Базуючись на показниках нервово-психічної стійкості, шкала маскуліності корелює з цінностями чесності та процесами самоактуалізації і має від'ємний зв'язок із позицією підкорення та орієнтацією на зовнішній контроль. Таким чином, можна констатувати, що маскулініні презентації традиційно діють у площині домінування, фемініні, спрямовані на підтримку іншого (потреби якого можуть опосередковувати прояви домінування), а статево-нейтральні розгортаються у площині горизонтальних соціальних контактів з мінімізацією опосередкованих проявів домінування.

Порівняння кореляційних показників інтегральної шкали «Адаптація» та шкали «Адаптивність» зі шкалами інших тестів надало нам можливість окреслити той спектр якостей респондентів, які вказують на їхню здатність до свідомого соціального функціонування, як прояву особистісної зрілості. Особливо значущими виявилися актуальні здібності за концепцією Пезешкіана, які орієнтовані на підтримку перспектив життя, як-то: надія (,247*), чесність (,272*) та обов'язковість (,222**), інтуїтивні судження, як фантазія на майбутнє (,342**), а також – любов (,159*); маскулініні та статево-нейтральні ролеві презентації, миролюбство, як захист у спілкуванні та ефективна емоційна копінг-стратегія; показники нервово-психологічної стійкості та низький рівень обмежуючих ранніх настановлень у напрямку діяльності. В цьому контексті було виявлено зростання значущості самоактуалізації (з 0,167* до 0,310**), що вказує на відповідність обраної діяльності особистісній спрямованості респондентів. При цьому відходить на другий план актуальність фемініних проявів, здатність надавати час собі та іншим і готовність до підтримки контактів; підвищуються вимоги в питаннях рекреації та відповідного соціального статусу. Перераховані якості виявилися двобічними, що можуть характеризуватися як внутрішньою, так і зовнішньою детермінованістю. Можна передбачити, що за умов пониження зовнішніх детермінуючих умов функціонування прийомних сімей будуть спрацьовувати механізми адаптації самозбереження та підтримки власного потенціалу, одноразово зменшуючи потенціал сім'ї в контексті замісної опіки. Таким чином, виконанню завдань замісної опіки будуть сприятливі умови, які передбачають інформаційну відкритість та дотриманість контрактних умов співпраці; створення перспективного стимулювання, що буде посилювати потенціал надії та значущості обраної діяльності (в тому числі і як сфери самоактуалізації), а також блокування фрустраційних впливів та ймовірне нервово-психічне виснаження, пониження миролюбивих настроїв, як прояву здатності до прийняття іншого.

Дослідженням було доведено, що деякі шкали мають критичне значення в контексті посилення процесів дезадаптації. Це такі, як зниження вимог щодо «чесності» та «обов'язковості» (WIPPF), обмеження якостей, які вказують на природну активність людини у проявах маскулініних та статево-нейтральних рис поведінки; зниження рівня ауто-симпатії, креативності та ціннісного ставлення до життя (САМОАЛ), а також тенденції щодо посилення побутової структурованості («бережливості», «акуратності») та жорсткості у ствердженні принципів «справедливості», домінуванні ранніх обмежуючих настановлень за умов низького рівня нервово-психічної стійкості. Більше того, дослідження показало, що побутова цінність, «акуратність» (WIPPF) має

пряму кореляцію із ескапізмом тесту СПА ($,238^{**}$), як і загалом переживання дискомфорту ($,845^{**}$). Можна передбачити, що при встановленні стандартів опіки над дітьми слід утримуватися від посилення значущості таких цінностей побутового життя, як «акуратність» та «бережливість», як таких, що можуть резонувати із особистісними якостями, прогнозуючи тенденції зміщення засобів на ціль (у цьому випадку – підміни завдань замісної опіки над дитиною).

Аналіз даних домінуючих *копінг-стратегій* засвідчив, що і жінки, і чоловіки переважно вдаються до продуктивної емоційної копінг-стратегії та відносно продуктивної – у когнітивній та поведінковій сферах (див.: Рис. 1).

Однак, детальний аналіз показав, що чоловіки демонструють дещо більшу варіативність вибору стратегій, ніж жінки, та можуть більше вдаватися до непродуктивних копінг-стратегій, що в ситуації прийомного батьківства потребує додаткового прояснення. Так, при 96% виборів чоловіків та 92% жінок із продуктивною та відносно продуктивною емоційною копінг-стратегією, розшарування більше характерно саме для чоловічої вибірки: 78% респондентів-чоловіків вибирає продуктивну копінг-стратегію і 18% – непродуктивну у співвіднесенні із жіночою вибіркою – 84% та 8%. Наразі дослідженням було доведено, що саме емоційна копінг-стратегія має найбільший вплив на адаптивну здатність респондентів та процеси адаптації, а поведінкова – більше вказує на показники адаптивності, що співвідноситься із даними інших досліджень [13].

Зроблений нами аналіз перебігу адаптаційних процесів на індивідуальному рівні дає нам можливість констатувати, що процеси адаптації прийомних батьків до ситуації замісної опіки мають два контури, показники першого контуру вказують на виключно особистісні характеристики, а другого – на співвідношення особистісних та соціально-організаційних умов функціонування прийомної сім'ї. Такі характеристики, як низький рівень фрустрованості у питаннях підтримки сімейного та соціального статусу, задоволення потреб безпеки та рекреації, підтримка стійкості нервової системи може бути вирішено як засобом особистісних характеристик, так і організацією належних умов функціонування прийомної сім'ї. Це також може стосуватися і таких показників побутового життя, як «час», «чесність», «обов'язки», «контакти» (14), «надія», а також питань особистісної самоактуалізації, вибору домінуючої копінг-стратегії та сили актуалізації ранніх забороняючих настановлень. Можна передбачити, що створення зовнішніх умов для дотримання вищезазначених показників слугуватиме особистісній адаптивності респондентів. За умов їх відсутності значущість їхньої особистісної сформованості буде суттєво зростати та може набувати критичного значення у контексті вирішення завдань замісного батьківства.

Виявлений нами другий, особистісний, контур вказує на адаптаційні здібності респондентів, детерміновані набутих у ранньому дитинстві досвідом, як-то: рухатися та вільно проявляти активність (Заборона/Не роби), батьківських моделей ставлення до світу (МИ) та гнучкість статево-рольової поведінки, здатності до проявів любові та уміння конструктивно використовувати фантазію щодо оптимістичного сприймання життя (WIPPF); вибір просоціальної орієнтації у спілкуванні та поведінці (миролюбство), а також уникнення емоційних та поведінкових непродуктивних копінг-стратегій. Таким чином, категорія досвіду виступає на передній план,

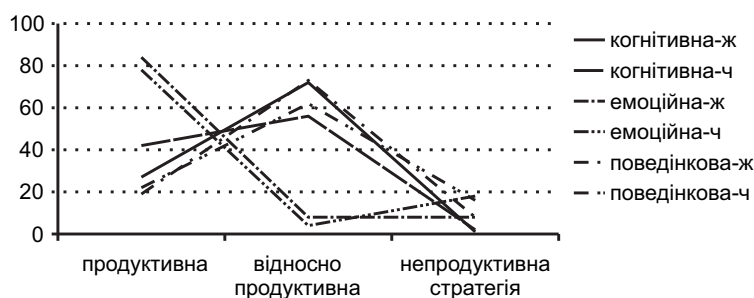

Рис. 1. Особливості вибору копінг-стратегій прийомними батьками (%)

слугуючи основою формування особистісних якостей та межею виміру для побудови нової сім'ї, зокрема, прийомної.

Описану двоконтурність перебігу адаптаційних процесів підтверджують і шість плеяд, які були виявлені під час кореляційного аналізу. Перша плеяда фіксує фрустраційні ризики щодо виробничих умов функціонування системи замісної опіки над дітьми та співставлення соціальної ситуації в суспільстві загалом та власної статусної позиції зокрема. Друга та третя вказують на динамічні аспекти системних змін, що розгортаються, або як реакція на небезпеку, або на основі самодостатності та захищеності. В цьому контексті набуває значення кореляційна плеяда № 6: «Легітимізація соціального статусу прийомних батьків як регулятор накопичення адекватного авторитетного потенціалу», що фіксує посилене значення створення адекватної соціальної рамки функціонування замісної опіки над дітьми. Дві наступні кореляційні плеяди виділили механізми подружньої взаємодії. Так кореляційна плеяда № 4 вказує, що за умов цілісного сприймання прийняття дитини має позитиву перспективу, а при фрагментарному – посилюються механізми відторгнення. Кореляційна плеяда № 5 фіксує зростання розбіжностей у подружній парі, як показника кризового стану системи, що, за певних умов, може ініціювати включення гомеостатичних механізмів.

Таким чином, проведений нами аналіз отриманих даних дав можливість оцінити особистісні прояви респондентів на індивідуальному та соціальному рівнях і виявити наступні групи значущих показників у контексті процесів адаптації прийомних батьків до умов замісної опіки над дитиною. Перерахуємо їх. Першою значущою групою виступають процеси, які можуть знижувати небезпеку *фрустрації/фрустрованості* на різних рівнях функціонування прийомної сім'ї: внутрішньо-сімейних та щодо соціального статусу і задоволення рекреаційних потреб; виробничих умов та різноспрямованих відносин у контексті виконання завдань замісної опіки над дитиною. Друга група включає *показники індивідуально-особистісного розвитку*: нервово-психологічна стійкість; гнучкість рольових презентацій щодо статево-нейтральних, маскулінних та фемінних якостей у контексті замісної опіки; тенденції самоактуалізації та перевага емоційної копінг-стратегії у побудові взаємин. Третя група включає значущість *цінностей побутового життя*, де перевага надається відношенням поінформованості, чесності, обов'язковості, надії та любові над акуратністю, бережливістю та прагненням відновити соціальну справедливість. Четверта група передбачає міру задіяності *механізмів захисту просоціального напрямку*, що спрямовані на миролюбство та зменшення тенденцій до уникнення у спілкуванні; а також здатність до

подання інформації в контексті самозбереження; позитивне використання творчості та фантазії на майбутнє, любові до продуктивної фізичної активності та зменшення втечі в діяльність чи пасивність, як ризики соматизації. П'ята група вказує на *якісні характеристики досвіду*, де перевага надається активності та шануванню важливості дитини. Виявлені групи чинників можуть проявлятися через дво-контурність, де однією стороною виступають індивідуальні характеристики респондентів, а другою – соціальні умови виконання ними завдань замісної опіки. При цьому гнучкість адміністративної системи є визначаючою стороною адекватності організації процесу замісної опіки та формуванню адаптаційних внутрішньо-сімейних процесів. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів процесу адаптації прийомних батьків до умов замісної опіки над дитиною і потребує подальшого наукового вивчення.

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: Монографія / Г. М. Бевз. – К.: Вид. Дім «Слово», 2010. – 352 с.
2. Большакова Л. Н. Социально-психологическая адаптация родителей и детей в приемной семье: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Любовь Николаевна Большакова. – М.: РГБ, 2005. – 231 с.
3. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с. – (Серия «Практикум»).
4. Диагностика здоровья. Психологический практикум / Под. ред. проф. Г. С. Никифорова. – СПб.: Речь, 2007. – 950 с.

5. Керу Л. Купер. Организационный стресс: теории исследования и практическое применение / Кэри Л. Купер, Филипп Дж. Дэйв, Майкл П. О'Драйсколл. – Харьков: «ПолиАРТ», 2007. – 334 с.
6. Методика диагностики и измерения психических состояний личности / Автор и составитель А. О. Прохоров – М. ПЕР СЭ, 2004. – 176 с.
7. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носсрат Пезешкиан. – 2-е изд. – М.: Институт позитивной психотерапии, 2006. (Серия «Позитивная психотерапия»). – 460 с.
8. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебн. Пособие. – Самара: Изд. Дом «БАХРАМ-М», 2000. – 672 с.
9. Психологические механизмы регуляции социального поведения / [редактор Н. М. Дмитриева]. – М.: Изд-во «НАУКА», 1979. – 335 с.
10. Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2006. – 607 с.
11. Психология профессионального здоровья. Учебное пособие / Под ред. Проф. Г. С. Никифорова. – СПб.: Речь, 2006. – 480 с.
12. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Балабанов. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2008. – 479 с.
13. Санникова О. П. Адаптивность личности / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. Монография. – Одесса: Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
14. Чернышова Л. А. Социально психологическая адаптация ребенка в приемной семье и психокоррекционная помощь приемным семьям: дис. канд. психол. наук: 19.00.05, 19.00.04 / Любовь Александровна Чернышова. – М.: РГБ, 2005. – 178 с.
15. Шапарь В. Б. Практическая психология. Инструментарий / Серия «Учебники для высшей школы» / В. Б. Шапарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 768 с.

УДК 316.614:-058.862(477)

Аліна Плеханова

Проблема соціалізації підлітків-сиріт в Україні

У статті розглядається питання соціалізації вихованців інтернатних закладів України, зокрема, осіб підліткового віку. Проаналізовано основні чинники, які негативно впливають на розвиток особистості індивіда, формування його ціннісних орієнтацій. Статистичні дані, наведені в статті, підтверджують невтішні тенденції, що притаманні українському суспільству. Відсутність сімейного типу виховання призводить до формування поляризованих поведінкових груп у колективі підлітків-сиріт.

Ключові слова: сирота, сімейне виховання, поведінкова група, дитячий будинок, інтернат, соціалізація.

The article deals with the issues of socialization of persons brought up in children's home, in particular, of those in juvenile age. The features harmful for development of children's identity and for the formation of their guiding life values are analyzed. The statistic Data used in the article confirms the unfavorable tendencies in Ukrainian society. The lack of upbringing of family-type causes polarization of behavior groups in the orphan-teen groups.

Keywords: Orphan, Family Upbringing, Behavior Group, Children's Home, Boarding School, Socialization.

Підлітковий вік є важливим періодом у соціальному становленні особистості дитини, переорієнтації її цінностей, особливо для підлітків-сиріт, які, в силу обставин, зростають у специфічному середовищі, що прямо чи опосередковано впливає на їхнє бачення оточуючого світу. Актуальність цього питання засвідчує і той факт, що воно є предметом гострих дискусій не лише між тими, хто безпосередньо працює з вихованцями, але й у науковому середовищі. Адже вихованці дитячих будинків відчують дійсно значні труднощі у здобутті навичок соціалізації, що зумовлено низкою причин:

- Особливостями психічного розвитку;
- Умовами організації їхньої життєдіяльності в дитячому будинку;
- Зміною характеру впливу джерел соціалізації [3].

Різка зміна ціннісних орієнтацій, психологічна дезадаптація населення призводять до погіршення умов соціалізації підлітків-сиріт та їхньої інтеграції у соціум. На сьогоднішній день в Україні, на жаль, не існує окремої служби, яка б опікувалась вихованцями інтернатів. 95% дітей-сиріт України належать до такої категорії як «соціальні сироти», тобто діти, які на момент отримання сирітського статусу мали

живих батьків [2]. Невтішна статистика свідчить, що Україна займає одне з перших місць в Європі за кількістю дітей, які живуть в інтернатних закладах (28 579 осіб), більшість з яких становлять діти підліткового віку (14–18 років).

Серед підлітків-сиріт відчутною є проблема подальшого навчання за межами стін інтернатних установ, адже 40% дітей прагнуть вступити не у ВНЗ, а до т. зв. «сирітських» ПТУ, які часто-густо є результатом вибору педагога. Щодо університетів, то помітною є тенденція, що саме сімейні форми виховання сприяють вступу сиріт на навчання до вищої школи; звичайні ж інтернати націлюють своїх вихованців на обрання більш «приземлених» професій, які не мають кар'єрної перспективи [2].

Розробка питання про роль сім'ї засвідчує, що ця інституція та суспільна ланка є визначальною у житті кожної людини, адже саме вона несе необхідні для життя ціннісні орієнтації, уявлення про оточуюче середовище, що сприяє інтеграції дитини у дорослий світ. Недарма великий педагог В. Сухомлинський свого часу зазначав: «Сім'я – це первинне середовище, де людина має вчитись робити добро».